

Új Pedagógiai Szemle > Szemle 1999/05 >
Kritika–Figyelő

Pataki Ferenc A tömegek évszázada című könyvéről

Kritika–Figyelő rovatunkban új sorozatot kezdünk: frissen megjelent nagy jelentőségű könyvekről nem hagyományos recenziót adunk közre, hanem a mű témájával foglalkozó szakértők vitáján keresztül mutatjuk be a könyv gondolatvilágát. Pataki Ferenc Tömegek évszázada című könyvéről 1999 februárjában a Magyar Televízió Tudósklub című műsorában vitáztak jeles tudósok. A beszélgetés szerkesztett változatát az alábbiakban adjuk közre.

Gábor György: Ma este a „veseasztalon” Pataki Ferenc nemrég megjelent tömeglélektani munkája fekszik, melynek címe A tömegek évszázada¹. Abban nem lesz vita közöttünk, hogy ez a könyv hiánypótló, mert ilyen jellegű összefoglaló, szintetikus igényű mű még nem jelent meg Magyarországon. Számomra a könyv címe két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy a XX. század specifikuma az, hogy a tömegek évszázada lett, másrészt pedig azt, hogy ez az, ami elválasztja a XX. századot a többi, megelőző évszázadtól. Valóban a tömegek évszázada lett a XX. század? Ha igen, akkor ezt mivel lehet indokolni?

Pataki Ferenc: Nem sajátítanám ki a XX. századra a tömegek jelenlétét, a tömegességet. Mindazonáltal úgy vélem, hogy valamikor a XIX. század második felétől, a modernizáció korszakától a tömegek életében új korszak kezdődött. Kétségtelen számomra, hogy a XX. század főszereplője valóban a tömeg volt. Bármelyik totalitárius rendszert nézzük, a század nagy háborúit, forradalmait, ezekben mindenütt, mondhatni univerzálisan jelen volt a tömegek mozgása. A keresztes háborúknál a mai tömegekhez mérhető számban vettek részt az emberek, de az izolált jelenség volt, semmiképpen sem volt az egész glóbuszt átszövő egyetemes jelenség. Elfogadom természetesen azt, hogy a tömegek – mióta írott emberi történelem van – mindenütt jelen voltak, de oly átható módon, oly láthatóan, minden napjainkat

átszövően, mint ebben az évszázadban, korábban nem jelentek meg. Itt valami új dolog kezdődött.

Gábor György: Ez azt jelenti, hogy a XIX. századtól kezdve beszélhetünk a folyamatos eltömegesedésről?

Balassa Péter: Jogos a XX. századot a tömegek évszázadának nevezni, de a tömegek megjelenését én a napóleoni háborúktól számítom, mert ezek voltak az első olyan kaotikus tömegháborúk, ahol a háborúnak és a hadviselésnek nem voltak többé szabályai. Teljesen elfogadom ezt a címet, mert a tömegekre való hivatkozás és a tömegember glorifikálása valóban XX. századi jelenség. Ebben a században lett hivatkozási alap az, hogy a tömegek mit akarnak. A demokrácia – ha szabad így mondani – legszentebb jelszavai fordulnak visszájára a tömegekre való hivatkozással, s itt beszélhetnénk bármelyik totalitárius rendszerről. Vagy például az egyenlőség mint a három nagy polgári alapérték egyikének manipulatív kisajátítása és bizonyos értelemben a szabadság pervertálása a tömegekre való hivatkozással is ebben az évszázadban történik meg. A XX. század előtt nem találkozunk azzal a nézettel, hogy a kontraszelektív tömeg érték volna.

Buda Béla: Tényleg hézagpótló könyvről van szó, játékosan átkereszteltem a címét Évszázadunk tömegére, mert a tömeg, amely addig inkább megnevező értelemben volt használatos, most alakot kapott. Ezt az alakot két történelmi mozgásból származtatom (talán a harmadik a demokrácia). Az egyik, amire a szociológusok már rámutattak, az individualizáció növekedése. Max Weber az előző századvég nagy eseményét ebben látta. Ebben a perspektívában tűnik fel a tömeg. A másik pedig a civilizálódó XIX. század társadalmi rendjének helyenkénti látványos szétbomlása. Ennek egyik vetülete az, hogy felbomlik a rend, amelyben az emberek korábban mozogtak, és akkor jön a kaotikus tömeg. A tömeg alakot öltött, diszkurzív rendszerekbe került, majd a tömegkommunikáció révén látványossá is vált. Megjelent a globális tömeg – ahogy Pataki Ferenc nevezi –, a globális faluban a világ hirtelen megláthat mindent, egy pillanat alatt megkaphat egy hírt, majd átadhatja a legszemélyesebb csatornákon másnak. A század demokráciaideáljában alakot ölt a rend, a polgári életmód kontrasztjában a szervezettség hihetetlen mértéke. Pataki Ferenc nagyszerűen leírja azt, hogy a gyakran hivatkozási alapként szolgáló tömeg a népakarat nagyobb részében jól szervezett politikai jelenség.

Sükösd Miklós: Felmerült már a beszélgetésben a totalitárius rendszerek kérdése, a náciizmus és a szovjet kommunista rendszer mint tömegeket mozgató tömegdiktatúrák. A XX. század, amellet, hogy a tömegek évszázada, vajon egyben nem az ideológiák, a tömegideológiák évszázada? A marxista szocializmusban a bolsevik kommunizmus és a szociáldemokrácia a két vezető ideológia. A náciizmus szintén vezető ideológia. A nacionalizmusok hullámai az I. világháború végén és a szovjet birodalom szétesése után is jelentkeztek. Talán felfogható ideológiának a demokrácia is, az emberi jogok követelése mint univerzális ideológiacsomag. Egyik kérdésem, hogy az ideológia évszázada kapcsolódik-e a tömegek évszázadához. A másik: Vajon nem a technológia évszázadát készülünk-e éppen magunk mögött hagyni? Olyan dolgokra gondolok, mint a nukleáris technológia és ezzel kapcsolatban a politika teljesen új korszaka, Hiroshima és Nagaszaki, az első atombombák ledobása után az elrettentés, majd az enyhülés korszaka. Az is a technológiához kapcsolódik, hogy az USA és a szabad világ

megnyerte a hidegháborút. Az Internet, egyáltalán a kommunikációs robbanás, a komputerek elterjedése szintén idetartozik. Hihetetlen gyorsasággal nő a technológiai fejlődés üteme, mintha egy spirálba léptünk volna be. Néhány év alatt nagyobb a változás, mint az emberiség korszakaiban akár évezredek, akár évszázadezredek során.

Gábor György: Már jó ideje beszélünk a tömegről, de még mindig nem tudom, mi a tömeg. Mintha eleve valamilyen negatív értékakcentussal látnánk el ezt a fogalmat. Valóban ab ovo rossz, negatív dolog a tömeg?

Pataki Ferenc: Akár a mindennapi tapasztalatunkból is kiindulhatunk. Nem is eszmélünk rá, hogy napi létezésünket mennyire átszövik a tömegjelenségek. Reggel a zsúfolt közlekedési eszközre furakszunk, délután kimegyünk egy szörnyű futballmeccsre, útba ejtünk egy politikai nagygyűlést, ahol meghallgatunk ilyen vagy olyan szónoklatokat, esetleg este elmegyünk valamelyik szórakozóhelyre. Egyszerűen az, amit tömegnek nevezünk, a legkülönbözőbb módon átszövi mindennapi életünket, sokkal inkább, mint 50-60 évvel ezelőtt egy hagyományos agrártársadalomban, ahol hetekig nem láttak az emberek a szomszéd tanya lakóin kívül másokat. A tömeglélektanban tulajdonképpen kétféle arculattal jelent meg a tömeg. Először valóban félelmetesnek, szorongást keltőnek, az anarchia, az irracionalitás hordozójának tekintették azt az embert, aki a tömegben van, és akit el is neveztek tömegembernek. Így jelenik meg ez a korai tömeglélektanban. A másik oldalon meg úgy jelenik meg (pl. a forradalmi, baloldali bolsevik mozgalmakban vagy József Attilánál, Majakovszkijnál), mint idealizált filozófiai kategória, a történelem alkotója. Egyik megközelítés sem igaz, ezért kell szemügyre venni, hogy mi is a tömeg. Nem egyszerűen a számosság. Két arca van. Mindannyiunknak van élménye a tömegről. Átéltünk áhítatos meghatottságot, extatikus lelkesültséget, hisztériás dühöt, és utána csodálkoztunk, hogy ezek mi voltunk. A másik, amikor a tömeget naponta látjuk a tévében. Itt a tömeg mint valami kollektív cselekvő jelenik meg. Ezért tűnik úgy, mintha lelke volna. Azt kellene mérlegelni, hogy mennyire jogosult a tömegnek ilyen félelemgerjesztő, fenyegető jelentést adni. Századunk irodalmában sokféle alakban fölbukkant ez a fajta értelmezés is.

Balassa Péter: Visszamennék ahhoz a kérdéshez, hogy mi történik az egyes emberrel, amikor a tömegben van. Az individuum és az individualitás fokozódó szükségletei konfrontálódnak a tömegszükségletekkel. Tehát minél inkább individualisztikus ez az elsősorban nyugati értékeken alapuló világ, annál inkább föllép a komplementere, furcsa, ellentétes megfelelője, a tömegember. Olykor ez a folyamat ugyanabban az emberben zajlik le.

Gábor György: Itt az a nagy kérdés, hogyan válik egy autonóm személyiség egyszeriben tömegemberré, és miért érzi jól magát a korábban még autonóm módon gondolkodó személyiség a tömegben. Lehet ezt vizsgálni?

Buda Béla: Ez azért így túlzás, normalizálni kell a fogalmakat. Különböző emberek vannak, és minél inkább individualizáltabbak vagyunk, annál jobban akarjuk önmagunkat definiálni. A tömeg ennek a definíciónak ellenáll, helyenként ijesztő is, mert nem törődik az önképünkkel. Pontosan Pataki Ferenc könyvéből derül ki, hogy a tömegnek van olyan kevésbé individualizált része is, amely éppen a tömegben érzi jól magát. Ezek az emberek nem ugyanazok, mint akik ezeken a folyamatokon keseregnek. Azt hiszem, hogy a tömeg valóban ideologikus gondolat

lett. Ennyiben jogos a cím is, hogy ez századunknak egyfajta vezető ideálja, réme, kérdőjeles területe, de a fogalmakat jól el kell határolni egymástól.

Pataki Ferenc: Szeretnék más irányt adni a beszélgetésnek. Olyan kérdést vetek fel, melyet időszerűnek érzek és amely sokat foglalkoztatott, de nem tudtam zöld ágra vergődni vele. A napóleoni háborúk, a francia forradalom alapélménye Európának, ahol a tömegek a Bastille lerombolásával elindítják az új korszakot. A XX. században teljesedik ki az, hogy a politikai demokratizmus a számosság elvén nyugszik. A parlamenti rendszer eleve a sokasággal, a tömeggel operál. Létrejön a tömeg képviselőjének a szerepe. A tömeg közvetlenül nem jelenik meg a politikai porondon, létrejönnek pártok és személyek képében a tömeg megszemélyesítői, érdekkifejezői, képviselői. Ennek a szerepnek egy másik oldala is megvalósul, amit pompásan érzékeltet a görög *massein* szó, ahol a szótő azt jelenti, hogy meggyúrni, mint a tésztát. József Attilánál is a tömeg dagasztódik, mint a tészta, Canetti is él ezekkel a metaforákkal. Itt megjelenik a modern manipuláció világa, a tömegfogyasztás, a tömegkultúra, és megjelenik a politikus mint a tömegek sajátos kifejezője és egyúttal meggyúrója, alakítója. Mind a kettő vadonatúj jelenség, mert a rómaiak ideálja Cincinnatus, aki néhány évre átveszi szükséghelyzetben a diktátori szerepet, majd utána visszamegy az eke szarva mellé. A középkori, isteni kegyből eredő király eszméje nem hordja magában azt, hogy a király bármilyen tömeget képviselne, azt meg főleg nem, hogy lenne ilyen feladata. A XX. század nagyon érdekes vonása itt mutatkozik meg. Messzire nyúló elágazások nyílnak ezzel meg. Felvetődik az a kérdés is, amit például Dosztojevszkij feszeget, hogy minden ember egy szavazatot ér-e: azaz, ugyanannyit ér-e egy analfabéta és Einstein szavazata?

Sükösd Miklós: Az a kérdés, hogy tudományos apparátusokkal hogyan írhatjuk le ezeket a jelenségeket, és úgy tűnik, hogy nagyon különböző apparátusokkal kell hozzájuk nyúlunk. Bár a közös nevező valóban a tömeg, mégis olyan ez, mint amikor az üveggolyók szétgurulnak az asztalon. Azonos a mozdulat, amelyik leteszi őket, de nagyon szétgurulnak. Ennek a kiváló könyvnek a központi kérdése szerintem éppen az, hogy mi lehet az a tudományos apparátus, amellyel megragadhatjuk ezt a közös nevezőt. Hiszen a klasszikus és a modern szociálpszichológia, a tömegpszichológia csak a közvetlen tömegjelenségek elemzésére alkalmas. A tömegdemokráciákat igazán politikatudományi eszközökkel tudjuk leírni, itt pártrendszerokről, jogrendszerokről, alkotmányos berendezkedésről beszélünk. Megint csak más fogalmi apparátust igényel a tömegkultúra, a populáris kultúra, a hollywoodi filmek, a tömegmédia jelenségének a leírása.

Balassa Péter: A tömegkultúra és tömegművészet szempontjából az esztétika és a művészetfilozófia a megtérés fázisában van, talán egy kicsit nagyobb mértékben is, mint ami ízlésem szerint elég volna. Korunk művészeti gondolkodása a tömegkultúráról és a tömegművészetről szól. Az elitművészetet csak egy nagyon pici részhalmaznak tekinti. Nagyon éles volt a szembeállítás: igazi művészet csak a magas művészet, az elitművészet lehet, a tömegművészet pedig olcsó és értéktelen. E tekintetben a művészet fogalma tényleg megváltozott. Más kérdés, hogy ennek lehet-e örülni vagy sem. Nagyon érdekes századvégi, ezredvégi fejlemény a tömeg évszázada szempontjából az, hogy a művészet fogalmát át kellett strukturálni ahhoz, hogy megértsük a hollywoodi jelenségeket vagy a szappanoperát. A művészet vezető paradigmái ma már a tömegjelenségekkel függnek össze. Ez külön elemzést is igényelne, mert nagyon fontos jelenség.

Gábor György: Igaz-e az, hogy ez a bizonyos tömegember tervezhető? Nem pusztán a manipulációt értem ez alatt, bár azt is. Előállítható-e az egyes személyekből egyfajta tömegember? Van-e ennek egyfajta társadalomban működő technikája?

Pataki Ferenc: Erre szerintem nem irányul semmifajta tudatos intenció. A történelemben általában olyan dolgok történnek meg, amelyeket senki sem akar. A tömeg mozgásából is olyasmik születnek, amelyeket senki sem tervez meg. Azért nem ugyanolyan a helyzet, mint száz évvel ezelőtt. Kevés szó esik a tömegek változó minőségéről. Ha azt nézzük meg, hogy száz évvel ezelőtt milyen volt Európa iskolázottsága és milyen most, akkor ég és föld a különbség, mégis azt hiszem, hogy korunk tömegemberére a jól értesült tudatlanság jellemző. Az egész modern hírközlés állandóan különböző értesülésekkel ostromol bennünket. Minden fiatal tudja, hogy ki a legjobb kosaras az amerikai NBA-ben, ki a legjobb rockénekes, kik a hollywoodi sztárok, ki volt Diana hercegnő, mindenről értesülünk, a világ ott ül az otthonunkban, és olyan a tömegember, mint az osztályisméltó diák, aki már mindenről hallott valamit, de semmit sem tud igazán. Érdekes jelenség ez, mert mélyen befolyásolja például azt, hogy milyen módon veszik célba az élet különböző területein az embereket: nem tömegembert, hanem reklámfogyasztót akarnak csinálni, egy árut akarnak eladni, lett légyen szó műtárgyról, kultúráról, műalkotásról, filmről. A politikusok pedig egy pártot, egy eszmét, egy gondolatot akarnak eladni, mégpedig mindenkinek ugyanazt. A tömegember csak elvont fikció, egy történelmi tendenciából jelez valamit. Nem egyetlen ideáltípusa van, hanem sokféle megjelenési formája létezik.

Buda Béla: Pedig azt hiszem, hogy a modern társadalom mást sem csinál, mint tömeget szeretne termelni, és ezt egyre nagyobb hatékonysággal meg is teszi. Igaz az, amit Pataki Ferenc mond, hogy mindahhoz képest, amit ma tudhatnánk, a tömeg nagyon keveset tud. De ahhoz eleget tud, hogy egy másik vonatkozásban a tömegkommunikáció nagyon hatékonyan befolyásolhassa ízlését, értékszemléletét, ítéleteit. Azaz marketingszempontról fogyasztót tud csinálni belőle, és akkor már de facto megjelenik a tömeg, mert csomagküldő szolgálatoktól rendel árut vagy elmegy a bevásárlóközpontokba és vásárol.

Sükösd Miklós: Az eredeti kérdés az volt, hogy mennyire tervezett a tömeg megdolgozása. Bizony, nagyon tervezett. A különböző szervezetek roppant racionálisak, és ezeknek pont a reklám, a gazdasági és politikai reklám az igazi motorja. A politikusok nemcsak ideológiát meg programot akarnak eladni, hanem saját magukat is. Azok a szakmai háttér csapatok, amelyek a politikusok vagy akár a különböző termelőegységek mögött állnak, hihetetlenül pontosan tervezik meg a célcsoportokat, a rétegeket, az üzenetet, az üzenet csatornáit, azokat a médiumokat, amelyekkel ezek a célcsoportok elérhetők. Ennél tudatosabb, tudományosabb tömegmegmunkálási módszert még nem nagyon láttunk. Tehát én is a szervezetek „megmunkáló képességét” és a tudatos, racionális tervezést hangsúlyoznám. De például a kommunista tervezésben is erről volt szó, csak ott az ötéves terv és a pártközpont különböző szervezetei hordozták ezt a funkciót. Akkoriban nem versengő pártok és cégek reklámügynökségei terveztek, hanem osztályszociális, politikai szinten folyt a tömeg „megmunkálása”.

Pataki Ferenc: A XX. századi társadalomban a nagy szervezetek játszanak alapvető szerepet, persze erről egy másik könyvet kellett volna írni. Azonban sajnálom, hogy nem érintettem e

kérdés egyik mozzanatát: bármily racionálisak legyenek ezek a szervezetek, bizonyos pontokon felfeslenek. Nincs racionálisabb szervezet például egy banknál. A két évvel ezelőtti Postabank-hisztériában egyetlen petárda nyomán tömeghisztéria tört ki. Mi történt itt? A világ tőzsdéi hiperracionális szervezetek, mégis láthatjuk a krachhal kacérkodó ingadozásokat. A nagy szervezetek racionalitása nagyon funkcionális racionalitás, s éppen mert ez a merevség gyakran visszájára fordul, tömegesedési folyamatba csap át. Egy hadsereg fölbomlásakor létrejövő pániknál nagyobb pánik nem támadhat. Láthattuk 56-ban, hogy miképpen zajlik le egy ilyen folyamat, pedig a hadseregnél formálisabb és hierarchikusabb szervezet aligha van. A nagy szervezeteknek tehát van egy olyan aspektusa, hogy a jelentéktelen ügyek is globálissá válhatnak és tömegeket érinthetnek. Mindezt pedig a tévé a világ valóságos és virtuális tömege számára is láthatóvá teszi. Gondoljunk csak például az elcsépelt Lewinsky-ügy tanulságaira.

Balassa Péter: Többször szóba került, hogy milyen tudományos apparátussal működik ez az egész. Az itt tapasztalható racionalitást nem tudományosnak, hanem inkább csak professzionálisnak nevezném. Ez működik a tömegművészetben és a tömegkultúra jelenségeiben is.

Gábor György: Az ezredforduló küszöbén egy ilyen beszélgetésben nem lehet kihagyni azt a kérdést, hogy mi várható. A globalizálódó világ közepén vagyunk, amikor valóban tömegesedik a fogyasztás, valóban tömegesedik a hírközlés, amikor újabb demográfiai robbanások előtt állunk, amikor regionális politikai és gazdasági központok jönnek létre, amikor a tömeg maga is egyre inkább virtuálissá válik a komputertechnikának köszönhetően. Mi várható a jövőben?

Sükösd Miklós: Nagyon Európa-centrikus volt eddig a beszélgetésünk. Ha tömeg alatt a hús-vér embereket értjük, a biomasszát, azt a hatmilliárd embert, akikkel átlépünk az ezredfordulón, akkor meg kell állapítani, hogy ezen népesség többsége nem Európában él. Csak Kínában 1,2 milliárdan vannak. A 6 milliárd emberből 4 milliárd annyit akar fogyasztani, mint amennyit a nyugati átlag. Autóval akar járni, tiszta vizet akar inni, sok farmert kidobni, sok pelenkát elhasználni, pedig a Föld véges tartalékain belül végtelen növekedés nem lehetséges. Nagyon súlyos ökológiai katasztrófa felé halad az emberiség. Úgy elszaporodtunk, mint a nyulak Ausztráliában, és az ökológiából tudható, hogy az ilyen helyzet előbb vagy utóbb radikális módon ér véget. Nincsen olyan ragadozó, amelyik bennünket megenne úgy, mint a nyuszikat a farkas, tehát magunkat fogjuk az öngyilkosságba hajszolni. Számomra a XX. század erről is szól. Ha majd visszanezünk a XXI. századból, akkor ez a század az ökológiai felelőtlenség és a túlnépesedés százada is lesz. A tömeg évszázada számomra ezt is jelenti.

Buda Béla: Teljesen egyetértek a hallottakkal, szerintem a tömeg bizonyos tervezett és termelt aspektusai a technikai eszközök és a szervezeti eszközök tökéletesedése folytán még teljesebbé válnak. Pataki Ferenc nagyon jól mondta, a szervezetekben rejlő komplexitás magában rejtje a nagy megbicsaklás, a krízis, a katasztrófa, a kis pontokon meginduló fölfeslés nagy káoszát. Ez pedig létrehozza a tömeget kaotikus, destruktív értelemben. Az a vízió, melyet a könyv felvázolt, minden tengelyében terebélyesedni fog.

Pataki Ferenc: A tömeglélektan nagyon gyakran pesszimiztikus következtetésekkel fejeződik be, szinte divatos az ilyen kultúrpeszsimista hangvétel. Nem hiszek ebben, ugyanakkor sokkal kevésbé kategorikus, mondhatni alázatos emberi magatartásra van szükség abban a

bizonytalansággal terhelt világban, amelyben élünk. Nem tudjuk, mi lesz. Nem hiszek kollektív öngyilkosságban, az emberiség eddig is megtalálta a megoldást. Csak ne higgyünk olyan üdvözítő tanokban, amelyek biztos megoldást ígérnek. A bizonytalanságban lehetőség van értelmes cselekvésre is.

Szerkesztette: Kerber Zoltán